

פתח דבר

הספר המונח לפני הקוראות והקוראים הוא פרי עבודתם של חברי הפורום ללימודי חברה ותרבות בישראל אשר ייחד את דיוניו בשנת 2004/5 לנושא "גזע, הגזעה וגזענות". הפורום הוא קבוצת מחקר בין-תחומית הפועלת במכון ון ליר בירושלים מאז שנת 1999. בכל שנה הקבוצה לומדת נושא מחקר-תיאורטי אחד העומד על סדר היום החברתי והתרבותי בישראל. העיקרון המנחה את עבודת הפורום הוא ההתבוננות בחברה ובתרבות בישראל מנקודות מבט לא הגמוניות. בשנים קודמות עסק הפורום בנקודת המבט המזרחית – ועבודתו באה לביטוי בספר *מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש*¹; בנקודת המבט הלא חילונית – ועבודתו באה לביטוי בספר *מערכולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל*²; ובנקודת המבט של מהגרים ושל קבוצות מוחלשות אחרות על האזרחות המרובדת בישראל – ועבודתו באה לביטוי בספר *פערי אזרחות: הגירה, פריון וזהות בישראל*³. כפורום על גזע, הגזעה וגזענות השתתפו החוקרות והחוקרים רונה ברייר-גארב, הונידה גאנס, יהודה גודמן, סיגל גולדין, סנאית גיסיס, אמל ג'מאל, דפנה הירש, חנה הרצוג, יאלי השש, יפעת וייס, חנן חבר, יעקב ידגר, יוסי יונה, אדריאנה קמפ, חגי רם, דימיטרי שומסקי ויהודה שנהב. פרק המבוא, "גזענות מהי?", אמנם נכתב בידי עורכי הספר, אולם הוא ניזון מן התובנות, ההארות והעבודה המשותפת של כל החברות והחברים בפורום. הפרק נכתב מנקודת מבט משווה, בניסיון למקם את הדיון בהקשר תיאורטי רחב, והוא מנסח סדרה של שאלות המזמינות דיון מורכב: מהם התנאים המאפשרים להגדיר תופעה מסוימת כגזענות? האם הגזענות מושתתת בהכרח על הנחה מוקדמת, סמויה או גלויה, בדבר קיומו של גזע? ולחלופין, האם כל דיון בגזע (למשל דיון רפואי בגנטיקה) מוביל בהכרח לגזענות? מה הקשר בין הביולוגיה, שהיא בחלקה תוצר של הבניה חברתית, ובין מסמנים תרבותיים אחרים בהגדרה של גזענות? האם המושג "גזע" נשען בהכרח על מסמנים חיצוניים, דוגמת צבע עור או מאפיינים פיזיונומיים אחרים? מהם ההגיונות (או "משטרי הצדקה") העשויים להצדיק או להסוות פעולה גזענית? האם אפשר להפריד בין גזענות לבין עוולות אחרות, דוגמת דיכוי מעמדי, פוליטי או מגדרי?

שאלות אלו מקבלות משנה תוקף לאור העובדה שבניגוד לנעשה בחברות אחרות, הדיון האקדמי בישראל אינו מספק כלים תיאורטיים שיטתיים (מערכת מושגית וכלי ניתוח השוואתיים) המאפשרים להתמודד אתן. מה הסיבה לחסר זה? האם הוא ביטוי אחד מני רבים להכחשתה של תופעת הגזענות בישראל ולהעתקתה לזירות הצדקה אחרות? או שמא, כפי שנטען לא פעם, סוגיית הגזע

1. בעריכת חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפיי-האלר, בהוצאת מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, 2002.
2. בעריכת יוסי יונה ויהודה גודמן, בהוצאת מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, 2004.
3. בעריכת יוסי יונה ואדריאנה קמפ, בהוצאת מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, 2008.

רלוונטית פחות בישראל? האומנם אפשר לראות במקרה הישראלי תופעה ייחודית המייתרת דיון פרדיגמטי בגזע ובהגזעה?

היעדרו של דיון אקדמי שיטתי בישראל על גזע, על הגזעה ועל גזענות בולט ביתר שאת לנוכח גודש התופעות הגזעניות במציאות היומיומית שלנו, ולנוכח קיומו של דיון ער בנושא זה – דיון שבו נעשה שימוש מפורש במונח "גזענות" – בזירה הציבורית והפוליטית. אין איש חולק על כך שהקריאה "מוות לערבים", שהאמירה "הערבים הם נחשים" (מפי הרב עובדיה יוסף) ושהמשפט "אני לא פותח לכושים את הדלת" (דברי נהג אגד למאבטח אתיופי) הם גזעניים בעליל. לשם כך אין צורך בכלים תיאורטיים מתוחכמים. האתגר שלנו הוא לנסח כלים תיאורטיים רגישים המאפשרים להבחין בגזענות בהקשר ובדינמיקה מורכבים יותר. נבקש לעשות זאת בשלושה שלבים:

בשלב הראשון נבקש להגדיר מהי גזענות ולסמן את המרחב המושגי של התופעה. בתוך כך נבקש להגדיר את היחסים המורכבים בין "גזענות" ובין "גזע". נטען שהיחסים בין שני המושגים מתווכים במנגנון של הבניה תרבותית ופוליטית שניתן לכנות "הגזעה". הגזעה היא הפיכתו של ה"ביולוגי" (למשל צבע עור ושושלת משפחתית), ה"חברתי" (למשל ארץ מוצא) או ה"תרבותי" (למשל הרגלי אכילה ועמדה כלפי הטכנולוגיה) ל"טבעי" ולבלתי ניתן לשינוי. ההגזעה אינה נסמכת רק על אותות הגוף המובהקים אלא גם, ובעיקר, על המסמנים החברתיים והתרבותיים הנלווים להם.

בשלב השני נבקש לזהות גזענות גם כאשר אין לה ביטוי מפורש בשפה. תקיפות של ערבים בידי לאומנים יהודים בחוף גבעת אולגה או התנכלויות לסטודנטים ערבים במכללת צפת הם מקרים ברורים וקלים לזיהוי. אולם הגזענות עשויה להשתקף גם בפרקטיקה מינהלית ההופכת מהגרת עבודה ("עובדת זרה") שהרתה ל"שוהה בלתי חוקית". דוגמה זו גם מחייבת אותנו להבחין בין גזענות ישירה לבין גזענות עקיפה, כלומר פעולה גזענית שמסמניה אינם נתפסים כגזעניים אף שהם גזעניים בעליל. הבחנה זו ניתנת להיעשות בשתי רמות של ניתוח: רמת הפרט או הקבוצה והרמה המוסדית. כלומר, אפשר לנתח מצד אחד את החשיבה ואת הפעולה הגזעניות בקרב פרטים או קבוצות, ומצד אחר את האופן שבו נעשה מיסוד של הפרקטיקות הגזעניות, לעתים בהיעדר כוונה של הפרט.

בשלב השלישי, הקשור לשלב השני, נבקש לזהות את הגזענות במקומות הברורים פחות, למשל כאשר היא ממוסדת ומוטמעת בחוקים ובכלי הניהול של המדינה. בתוך כך נבקש גם לנסח את יחסי הגומלין בין גזענות ובין תופעות אחרות המעוגנות במשטרי הצדקה חלופיים. לדוגמה, יש המכחישים תופעות גזעניות כאשר הן מוצדקות בהגיון של אזרחות או בהקשר של סכסוך לאומי. צחי הנגבי, בהיותו שר לענייני משטרה, קרא לתושבי הנגב היהודים להתעמת עם תושבי הנגב הבדואים. "קומו באלפיכם", קרא השר, "קחו מקלות, ואם עבריינים בדואים נכנסים לעמק שרה, גרשו אותם. מספיק עם התבוסתנות והכניעה" (ראו עאזר 2004). קריאה זו היא ביטוי של גזענות המוצדק בעזרת מה שפוקן כינה

"שיח של מלחמה". הצדקה דומה ניתנת לדברים שנשא זאב בוים, בהיותו סגן שר לענייני ביטחון, באירוע לזכר הרוגי הפיגוע בכביש החוף: "מה מניע קיצונים אסלאמים לפעול בדרך זאת? האם זה רקע דתי? פגם גנטי או תרבותי?" (ראו שם).

אלו הם אפוא האתגרים שאנו מבקשים להתמודד עמם בספר זה. מטרתנו אינה להגדיר "מיהו גזען" או "מהו גזען" אלא לבחון האם, באילו אמצעים ובאילו נסיבות אפשר להגדיר דיבור או פעולה (במובן הוובריאני) כגזענות. הפרויקט שלנו הוא אתי ביסודו, וחשיבותו אינה רק תיאורית אלא גם פוליטית. חשוב לציין שדיוני הפורום לא התאפיינו בתמימות דעים; המשתתפים בו הציגו עמדות שונות ומורכבות ביחס לאתגרים הללו. למשל, היו שגרסו כי המקרה הישראלי אינו מחליק בקלות אל הקטגוריות "גזע" ו"גזענות", וכי יש לנקוט משנה זהירות הן בתיאור של עוולות שנראה שהן משקפות פרקטיקות גזעניות, הן בתיאור של עוולות שנובעות ממקורות אחרים. איננו דוחים על הסף אף אחת מן העמדות שנשמעו אלא מבקשים להתמודד עם מורכבותן. מורכבות זו העסיקה את הפורום בדינויו והעלתה את השאלה: האם ובאיזו מידה הדיבור על גזע בהקשר הישראלי מנכיח תופעה שאנו מבקשים להתכחש לה?

בספר ארבעה שערים. השער הראשון, "לובן ישראלי", מנתח מופעים של לובן בציבוריות הישראלית. מאמרו של חנה הרצוג, אינה לייקין וסמדר שרון מנתח את השיח על גזענות כלפי הפלסטינים אזרחי ישראל כפי שהוא משתקף בעיתונות הכתובה בעברית. על סמך בחינה אמפירית לאורך זמן הכותבות מסיקות שבשנות החמישים והשישים של המאה ה-20 היה שימוש זהיר וזניח בגזענות כקטגוריה של שיח. היעדרו הכמעט מוחלט של המונח מן השיח מעיד על הפער הגדול שהיה בין הפרקטיקות הגזעניות ובין האפשרות לדבר עליהן. בשנות השמונים החוקרות מזהות נקודת מפנה שבעקבותיה הקטגוריה "גזענות" מתמסדת – בעיקר בשיח המשפטי ובחקיקה – ומחלחלת באטיות אך בעקיבות אל השיח הציבורי. ממצאים אלו (כמו ממצאיה של סנאית גיסס במאמרה על השימוש בקטגוריה "גזע" בגנטיקה, באפידמיולוגיה וברפואה) מחזקים את הטענה, המוצגת גם במבוא, שההימנעות מן השימוש בקטגוריות "גזע" ו"גזענות" בעשורים שלאחר מלחמת העולם השנייה נבעה מן הטראומה של מדיניות הגזע הנאצית. הונדה גאנם בוחנת את אופני הייצוג של צבעם של הפלסטינים בישראל במומנטים נבדלים בתולדותיהם – מומנט ההתנגדות הלאומית, מומנט האמביוולנטיות הלאומית ומומנט התבוסה הלאומית. הבחינה נעשית בשלושה אתרים: שירה, כתיבה אוטוביוגרפית וייצוגים חזותיים. בשירה הלאומית של מחמוד דרוויש ושל ראשד חסין בשנים 1954-1967 צבע עורו של הערבי מסומן בעיקר כשחור, והייצוגים החזותיים הטיפוסיים הציגו את דמותו של הפלסטיני הלוחם; שירתו של נזיה ח'יר וכתבתו האוטוביוגרפית של סיד קשוע משקפים שלב ביניים: זהותו של הפלסטיני נקלעת לאמביוולנטיות ומעמדו הלימינלי של הצבע בתרבות מאפשר לו בחירה בין השחור ללובן; לבסוף, הייצוגים החזותיים מן השנים

האחרונות של ידוענים ערבים משקפים את אופן הלבנתם של ערכים בתרבות הישראלית. בשלושת האתרים שנבחנו ניכרת מגמת ההלבנה שמייצגת את אופציית ההתאזרחות של הערבים בישראל.

מאמרם של חגי רם ויעקב ידגר עוסק במפלגת "שינוי" כמקרה מבחן לבדיקת שכיחותן של עמדות גזעניות בקרב מעמד הביניים הליברלי הלבן בישראל. המחברים מראים כיצד השקפת עולמה של שינוי היתה מעוגנת בתפיסות גזעניות "חדשות" (כלומר הבניות תרבותיות) ו"ישנות" (כלומר הבניות תרבותיות של הביולוגיה) גם יחד. הם טוענים שהעובדה ששינוי היתה מפלגה ליברלית אינה פוסלת את קיומו של הממד הגזעני שבמצעה; להפך, שתי תפיסות עולם אלו – ליברליזם וגזענות – עשויות להשלים זו את זו. חנן קבר מנתח במאמרו את ספרות "דור המדינה" ומצביע על עיוורון הצבעים שלה (מה שהומי באבא כינה "העריצות של השקוף"). מאחר שספרות זו היא ברובה אשכנזית, הלוכך הוא בִּרְת המחדל שלה, נקודת האפס של הדיון. זאת ועוד, ספרות זו עוסקת ב"האָחֵרָה" של הפלסטינים ושל המזרחים ובהגזעתם באמצעות שימוש במסמן של צבע העור. לניתוח זה יש לקח פוליטי-מוסרי: סופרי דור המדינה יכולים להיות "לבנים" ובה בשעה להתנער מאחריות על פעולתה האלימה של המדינה שהם מייצגים ושעליה הם כותבים. אורי בן-אליעזר עוסק בהגזעתם של יוצאי אתיופיה בישראל. בניגוד לעמדה התיאורטית שהוצגה בדיוני הפורום, שלפיה הגזעה היא תנאי מקדים לגזענות, בן-אליעזר מראה שיתכן גם ההפך: הגזענות עשויה להוליד תהליכי הגזעה דו-כיווניים. הוא מראה כיצד האתיופים "מושחרים" ו"מולבנים" בדיון התרבותי בישראל וכיצד תרבות הנגד של הצעירים האתיופים משלימה את תהליכי ההגזעה שלהם עצמם.

בשער השני, "ציונות, יהודים וגזעים", אנו מפנים מבט אל ההגזעה המאפיינת את ההיסטוריה של הציונות – הן ההגזעה שהציונות עצמה יצרה והן זו שנקטה כלפיה. דפנה הירש מנתחת טקסטים מדעיים ופופולריים שכתבו רופאים ציונים באירופה ובפלשתינה. היא עומדת על האופן שבו הם כוננו שיח גזעי המבחיץ בין יהודים ובין "גזעים אחרים", וכן בין קבוצות שונות של יהודים. במיוחד היא מסרטטת את קווי המתאר של השיח האיגני, אשר מושאו הוא ההשלכות הביולוגיות של עירוב גזעי פנים-יהודי. הירש דנה בהשלכות של ממצאיה לעניין פתרון "הבעיה העדתית" בישראל. יפעת וייס מציגה גנאלוגיה של חוקי נירנברג ושל תפיסת הגזע (הקושרת בין דם לאזרחות) שבבסיסם. לטענתה, רכיבים בחוק האזרחות הגרמני, וכן תפיסת טוהר הדם הנאצי שהוטמעה בתרבות הגרמנית, הם תולדה של ההיסטוריה המיוחדת של הקולוניאליזם הגרמני. אותם רכיבים הועתקו אחר כך למקרה היהודי. דימיטרי שומסקי שואל האם אכן כל דיון בקטגוריה של גזע הופך בהכרח לתפיסה גזענית. הוא מתחקה על מופעיו של השיח הגזעי במסגרות שונות של התפתחות הרעיון הציוני באימפריות הרב-לאומיות הרומנובית וההבסבורגית ערב מלחמת העולם הראשונה. שומסקי מסיק שהזיווג בין "לאום" ל"גזע" לאו דווקא מוליד גזענות.

השער השלישי, "מיניות, מגדר והגזעה", מוקדש לבחינת הקשר המורכב שבין גזענות למגדר. מאמרה המתורגם של אן לורה סטולר עוסק בהתרכבות הבלתי צפויה של בני הכלאיים הגזעיים (métissage) במושבות הקולוניאליות של צרפת והולנד, ובאיום שהציבו על טוהר הגזע של האימפריות האירופיות – הצרפתית וההולנדית. בניסוחה של סטולר, "המטיסאז' עמד במוקד ויכוח פוליטי, משפטי וחברתי. מאחר שהוא נתפס כמקור של חתרנות, הוא נראה מאיים על היוקרה הלבנה, התגלמות הניוון והריקבון המוסרי האירופיים". בחזית המאבק בעירוב הגזעי ניצבה האשה הלבנה שחדירותה או אי-חדירותה ייצגו את המערך המוסרי של הלובר ואת השלמות הגזעית. מאמרן של אדריאנה קמפ וסיגל גולדין עוסק ב"גוף הזר", גופן של מהגרות עבודה בישראל. טענתן העיקרית היא ש"הגוף הפורה" של מהגרות העבודה הוא יעד לרגולציה המייצרת נתק בין הפונקציות היצרניות שלהן כמספקות שירותי סיעוד וטיפול בשוק העבודה, ובין הפונקציות היצרניות שלהן כאימהות וכבעלות משפחה. נתק זה, המבוסס על סימון מוגזע של הגוף, נובע מן המתח הלא פתור בין הכלכלה הפוליטית הנאו-ליברלית של הגירת העבודה ובין הפוליטיקה הלאומית של גבולות המופעלת על זרים. בהקשר זה, "הגוף הפורה" של מהגרות העבודה מתגלה כמסוכן, ועל כן כאובייקט קריטי לניהול, לפיקוח ולמשמוע. יאלי השש בוחנת קורפוס מחקרי וספרותי העוסק בדמינגה של בגדאד בפוליטיקת הזהויות בישראל. למרות הציפייה שקורפוס זה יאתגר את הלובר הישראלי, השש טוענת שלמעשה הוא מייצר מודל של גבריות מזרחית המשכפלת כמה מהנחות היסוד שלו. קורפוס זה מציג מודל גברי חילוני השולל את הנשיות הכהה ומייצר בסופו של דבר לובן מסוג חדש – לובן מזרח תיכוני.

בשער הרביעי, "גזע, הגזעה ומשטרי הצדקה", נדונים יחסי הגומלין בין גזענות ובין פרדיגמות חלופיות. במקום לאתר ביטויים של גזענות אנו מבקשים לאתר כאן מקומות שבהם השיח מתכחש לגזענות. מאמרה של סנאית גיסיס מתמקד בשלושה סוגי שיח מדעיים: גנטיקה, רפואה ואפידמיולוגיה. גיסיס סוקרת מאמרים בכתבי עת מרכזיים בתחומים אלו ומאששת שתי טענות מרכזיות בדבר הדיון בקטגוריה "גזע". ראשית, קטגוריה זו מעולם לא נעלמה מן הדיון, אולם בעשורים הראשונים שאחרי מלחמת העולם השנייה השימוש בה היה מרוכך, והיא ניצבה על קו התפר שבין הביולוגי לתרבותי. שנית, משנות התשעים של המאה ה-20 השימוש בה הולך ונעשה מובהק וכולט יותר. ממאמרה של גיסיס עולה שלקטגוריה "גזע" היה ועדיין יש תפקיד מרכזי, מתמשך ורציף, גם אם היא משנה את צורתה עם הזמן. במובן זה השיח הפרופסיונלי דינמי יותר ורציף יותר מן השיח הציבורי, המבוסס על הבחנות דיכוטומיות (ראו הרצוג ואחרות בספר זה).

אמל ג'מאל מבקש להראות, בעקבות היידגר ואגמבן, כיצד הגזעה מיוצרת באמצעות קטגוריית הזמן. מאמרו מקיף נושאים רבים שבמרכזם אופן ההבניה של הפלסטינים בישראל ובשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה. טענתו מתפרסת על פני שני מישורים. במישור האחד, ההיסטוריוגרפי, הוא מראה כיצד הציונות

מגזיעה את הזמן ההיסטורי שלה ואת הזמן ההיסטורי הפלסטיני, כדי להצדיק את הבעלות על הארץ ולמלא את החסרים ההיסטוריים ברציפות ההתיישבות היהודית. במישור האחר, הפרקטי, ג'מאל מראה כיצד מוחלות תפיסות זמן שונות על יהודים ועל ערבים, וכיצד הן ניזונות מן התפיסה האוריינטליסטית. הוא משתמש במושג ה"חריג" של שמיט ואגמבן, כמו במושגים ההידגריאניים "זמן מושהה" ו"זמן מרוקן", כדי לתאר את האופן שבו הפלסטינים מדוכאים – במחסומים, בתנועתם ממקום למקום ובהיבטים אחרים של חיי היומיום.

יהודה גודמן מנתח במאמרו את פעולת בתי הדין לגיור כחלק ממנגנון ההדתה של המהגרים לישראל. הוא מצביע על פרקטיקות גיור מבחינות כלפי המהגרים הרוסים וכלפי המהגרים האתיופים, ועל המורשת הגזעית המזינה אותן. לדבריו, הגזענות נכנסת אל פרקטיקות הגיור ויוצאת מהן, בתנועה בין הגזעה לדה-הגזעה המאופיינת במעבר מייחוסים גופניים לייחוסים תרבותיים. את הספר חותם מאמרו המתורגם של אטיין בליבר "האם קיימת גזענות חדשה"? המחבר מצביע על האתרים שבהם אפשר לזהות גזענות שהחליפה את המסמנים הביולוגיים במסמנים סוציולוגיים. בליבר טוען שהגזענות החדשה, המופיעה במציאות הגלובלית החדשה, הפוסט-שואתית, מציבה את ההגירה כקטגוריה חלופית למושג "גזע" הביולוגי, ומכנה תופעה זו "גזענות ללא גזע".

בימים אלו שוקדים החברות והחברים בפורום על כתיבת קובץ נוסף בנושא הגזענות, שמבוסס על דיוני הפורום בשנת 2005/6. הקובץ יתמקד בקשר בין גזענות לבין סוגיות תרבותיות נרחבות כמו נוסטלגיה ובניית מיתוסים, וכן בינה לבין שאלות מעמדיות ומגדריות.

תודות רבות אנו חבים לרונה ברייר-גארב, אשר ניהלה את הקבוצה ואשר בחוכמתה ובניסיונה תרמה תובנות תיאורטיות רבות לדיוניה; לד"ר שמשון צלניקר, הכוח המניע של הפורום; לשרה סורני, המסתערת בכל פעם מחדש על פרויקט הפקת הספרים פרי עבודתו של הפורום מתוך מחויבות יוצאת דופן. כמו כן ברצוננו להודות לנילי לנדסברגר על עריכת הלשון, לרונית טפיירו על העריכה היסודית ועל הצעות נהדרות לתיקון, וליונה רצון על התיאום בין כל אלו שנטלו חלק בהפקת הספר. לבסוף, תודה להוצאת הקיבוץ המאוחד על ההפקה המשותפת.

העורכים